

Criticul literar ca profesor de libertate

Prof.dr. Caius Dobrescu
Universitatea din București

Abstract: *In Romania, since the mid-1960s, literary criticism has been much more than a scholastic endeavor. Literary criticism epitomized the most of the independent social and cultural thinking of the epoch. On the one hand, its ethical and pedagogical stakes implied a strategy of perpetual delimitation from the official nationalist-Communist ideology. But, on the other hand, Romanian literary critics felt compelled to argue for the value of personal agency, which they perceived as felt foundational for the European traditions of intellectual and moral freedom, against the overwhelming influence of “anti-humanist” Western neo-Marxian and deconstructionist scholars and public intellectuals. The paper follows the unfolding of this line of argument on the basis of the theoretical rehabilitation of the instance of the personalized author as articulated by Eugen Simion, one of the major intellectual representatives of the so-called Generation of the 1960s.*

Keywords: *Communism – Literary criticism – Anti-antihumanism – Intellectual liberalism – Personal agency – Personalized author.*

În contextul în care discutăm, cel al unei analize atente a formelor specifice luate de studiul literaturii în sistemul de educație al regimurilor totalitare în general, și al totalitarismului de tip sovietic așa cum a fost aplicat în România în special, este, cred, necesar să reflectăm serios la statutul criticii literare românești postbelice, înțeleasă ca practică de natură cognitivă, dar și ca discurs etico-politic. Trebuie să precizez că nu mă gândesc, în termeni de putere instituțională, la poziția care i-a fost atribuită criticii literare în ierarhia sus-evocatului sistem de educație, ci la autoritatea simbolică pe care critica și-a câștigat-o înăuntrul a ceea ce Pompiliu Eliade elogia, la începutul secolului XX, sub denumirea de “spirit public”. Altfel spus, mă interesează modul în care critica literară și-a construit identitatea și rolul în raport cu *mentalitatea* culturală a epocii, nu cu sistemul oficial, supus celor mai brutale și mutilante imperative politico-ideologice, al educației și învățămîntului. Mă interesează raportul criticii literare cu un sistem mai larg, difuz-alternativ, dar deloc incoerent, de valori și reprezentări care definea sensul socialmente acceptat al noțiunii de “educație”. Adică de formare autentică și responsabilă a conștiinței și caracterului.

Întoarcerea autorului, amplul studiu publicat, în 1981, de Eugen Simion, conține elemente dintre cele mai relevante pentru substanțierea ipotezei prezentului eseu: aceea că istoria libertății intelectuale din România celei de a doua jumătăți a secolului XX este strîns împletită cu destinul criticii literare. Și aceasta nu pentru că, inevitabil, fiind ținută să formuleze argumente, raționamente, judecăți de valoare, această disciplină operează în mod fatal cu idei și concepte. Critica literară, așa cum a fost ea practică la cel mai înalt nivel al performanței, nu ne transmite doar idei despre literatură, ci și idei pur și simplu, o reflecție permanentă asupra condiției umane și a determinărilor ei socio-culturale. *Întoarcerea autorului* este un foarte bun exemplu despre cum o discuție iscată în jurul condiției artei cuvîntului ajungea să reverbereze asupra unei complexe problematice morale și sociale. Punînd, cu mijloacele teoriei literare, problema relației dintre autor și omul biografic din spatele său, Eugen Simion angaja o substanțială discuție cu privire la valoarea persoanei umane și la semnificația libertății individuale.

Rezonanța specială a ideilor expuse în volum este mai clar preceptibilă dacă le situăm pe acestea, *alternativ* (așa cum ne obligă linearitatea abordării analitice), în cele două univesuri de discurs la care ele se raportează în mod *simultan*: cel românesc și cel francez-european. În context românesc, pledoaria lui Eugen Simion pentru actualitatea umană de dincolo de virtualitatea operei literare se plasa, în sens larg, în descendența unei strategii de liberalizare intelectuală născută în perioada destalinizării. Este vorba despre invocarea tradițiilor *umanismului* european, pe care comunismul susținea că le continuă, împotriva schematizării ideologice brutale a relațiilor interumane. Cuvîntul de ordine al *umanismului* a coalizat, încă de la sfîrșitul anilor 1950, minți critice de stînga (Ovid S. Crohmălniceanu, Sami Damian, Paul Georgescu, Miron Radu Paraschivescu, Ion Ianoși) care doreau cu sinceritate recîștigarea unui minim spațiu al libertății

intelectuale. Generația următoare de critici, căreia îi aparține și Eugen Simion, avea să ducă mult mai departe acest demers, resemnificând complet mitul triumfalist al centralității Omului, prometeismul marxist-leninist, și transformându-l într-o viziune a complexității contradictorii și a vulnerabilității ființei umane care invita/incita la pluralism și la toleranță.

Amplul eseu care este *Întoarcerea autorului* poate fi înțeles ca elaborarea matură, bogată în nuanțe dar bine articulată interior, a acestei pledoarii generaționiste pentru ideea că omul nu poate fi niciodată considerat, cu îndreptățire morală, drept o resursă sau un instrument, că el nu poate fi subordonat, în mod legitim din punct de vedere etic, nici unei „rațiuni de stat”. Omul nu poate fi pentru om decât scop, în nici un caz mijloc: iată mesajul care ne parvine din subtextul filozofic al unei discuții despre condiția autorului și despre importanța biograficului, discuție ținând, aparent, de domeniul strict al teoriei literaturii.

Trebuie, pe de altă parte, să înțelegem că opțiunea pentru critica literară ca vehicol al ideilor, al reflecției despre lume și societate, nu ar fi dat roade dacă ar fi fost doar rezultatul reflexelor de adaptare la condițiile impuse de cenzură. Critica literară dezvoltată în faza post-stalinistă a comunismului românesc și-a extras firescul și vigoarea din redescoperirea entuziastă a unui model intern: cel al culturii intelectuale românești interbelice, care încuraja fuziunea dintre expresivitatea formulărilor și gândirea abstract-speculativă. Alături de scriitori de anvergura intelectuală a unor Lucian Blaga, Camil Petrescu, Ion Barbu, acest mod de a asocia *pasiunea și plăcerea* de a gândi este ilustrat, în forme dintre cele mai stimulative, de critici cu o foarte serioasă cultură filozofică precum Eugen Lovinescu, George Călinescu, Tudor Vianu. Desele referiri la această tradiție intelectuală românească, încorporată în critica literară, pe care le întâlnim în *Întoarcerea autorului* nu sînt întâmplătoare: prin ele, Eugen Simion semnaleză atașamentul său pentru personalizarea gândirii, pentru intimitatea deplină, adîncă, de-a dreptul senzuală, cu ideile.

Am putea înțelege modelul critic propus în *Întoarcerea autorului* ca fiind unul „de identificare” în sensul că, pornind de la disiparea/diseminarea ideilor în propria sa ființă, în memoria sa sensibilă, în „respirația” sa, în ritmul său interior, criticul încearcă să întrezărească (sau să reconstruiască) această experiență și la autorii asupra cărora se apleacă. Din această perspectivă, am putea avansa ipoteza că biograficul însuși este forma specifică, devenită marcă distinctivă, în care se personalizează cogito-ul unui autor. Adevărata intuiție biografică ține de surprinderea, în formulări memorabile, a modului caracteristic în care, în viața reală sau în lumea sa fantasmatică, un scriitor își trăiește ideile.

Să schimbăm acum contextul și să luăm în considerare semnificația europeană a argumentației lui Eugen Simion pentru reevaluarea biograficului în critica și istoria literară. Pentru a înțelege cu adevărat miza acestei atitudini, este nevoie să apelăm din nou la sfera implicitului, a reverberantului și consonantului, și să observăm că, în 1981, a pleda, în răspăr față de tendința dominantă din câmpul intelectual francez, pentru revenirea la autor și la înțelegerea acestuia în termeni biografici, narabili, abordabili prin empatie, avea conotația unui efort de a reabilita însuși conceptul filozofic de *om*. Să nu uităm că acesta se afla sub atac încă din epoca neomarxismului lui Louis Althusser, autor care demasca plin de intransigență caracterul manipulator al reprezentării „capitaliste” despre autodeterminarea subiectului uman. Liberul arbitru, responsabilitatea, demnitatea personală erau trecute fără ezitare în categoria miturilor creatoare de „falsă conștiință”, acuzate fiind de a reprezenta echivalentul ideologic, burghez și liberal (acestea două fiind, desigur, cuvinte de ocară), al mai vechiului „opiu al popoarelor” sesizat de Marx în religie. Chiar dacă influența directă a lui Althusser nu este foarte impresionantă, el exprimă, totuși, ceva din spiritul epocii: o neîncredere radicală nu doar în semnificația culturală sau politică a persoanei umane, dar chiar în substratul ei ontologic. Sub pretextul respingerii unei raționalizări artificiale, impuse cu forța ca universală, a naturii umane, un gânditor de subtilitate subversivă, disolutivă, a lui Michel Foucault ataca însuși conceptul de liber arbitru, discreditînd reprezentările clasice despre libertate și demnitate. Ca să nu mai vorbim despre demantelarea omenescului așa-cum-îl-știm în teoria despre „mașinile dezirante” a lui Deleuze și Guattari.

Reflexul acestui mod de gândire în câmpul criticii și teoriei literare era reprezentat de impulsul de a desființa complet instituția Autorului. Să nu uităm că „antiumanistul” Foucault s-a

exersat personal în această direcție, într-un eseu în care, e adevărat, nu se ocupă doar de literatură, ci de mecanismele de atribuire auctorială angajate de funcționarea oricărui tip de text. Roland Barthes participa la o logică similară atunci când detrona nu doar intenția auctorială, ci și ideea că „viața” ar avea vreo legătură discernabilă sau semnificativă cu „creația”. Barthes merge mult mai departe decât Proust, care distingea riguros un eu auctorial de unul biografic, însă fără a abandona, ba chiar intensificând la maximum, credința clasică în subiectul autonom. Ideologia dominantă a epocii în care scrie Roland Barthes este aceea a „descentrării” și „deconstruirii” subiectului uman, interpretat ca un fel de Fata Morgana: o iluzie a autodeterminării creată de funcționarea unei economii de semnificații, a unei uriașe „mașini”, a unui „Sistem” (auto)manipulator, a unui agregat cultural supra- sau impersonal. Aliajul ideologic polimorf de economie politică marxistă, lingvistică structuralistă și psihanaliză „dezlănțuită”, post-freudiană, prezent la Barthes ca și la mulți dintre tovarășii săi de idei, nu mai lasă loc pentru „iluziile” sinelui personal. Eul biografic sau transcendental este echivalentul unui colaj avangardist, este un produs de montaj. În cel mai fericit caz, un construct. În cel mai trist caz, un conglomerat aleatoriu.

În acest context, Eugen Simion nu propune doar o perspectivă hermeneutică din care să vedem autorul revenind în opera literară, ci, ca să spunem așa, îndeamnă la a *regîndi regîndirea* identității umane, cu toată pletora ei de deconstrucții radicale. Autonomia esteticului, valoare cardinală în critica lui Eugen Simion, este treptat investită cu misiunea de a prezerva autonomia *omnescului*, a *firescului uman*, a unui sentiment de *plenitudine personală* fără de care este greu de imaginat bucuria de a trăi. Ceea ce înseamnă, deja, a spune că, în teoria și practica plăcerii lecturii, Eugen Simion nu vede doar o experiență intelectuală „tehnică”, solitară și paradoxal-impersonală, în maniera lui Roland Barthes, ci expresia mult mai largă, mai generoasă, mai naturală, a bucuriei de a trăi. Teoretizînd biograful, Eugen Simion propune o *poetică a prezenței* autorului în text, menită, prin implicațiile sale filozofice, să redea încrederea în om ca actor principal al propriei sale existențe. Criticul ar fi fost, probabil, dispus să accepte deconstrucția Omului abstract, cu gîndul la Omul Nou al mașinii comuniste de propagandă și la rănilor teribile pe care această himeră agresivă le provoca realității românești. Dar nu poate accepta golirea de conținut a ideii de persoană umană, de subiect moral și creator. Soluția la care se gîndește este reconstrucția biografică a instanței auctoriale, ca formă de a reconfigura umanitatea în jurul valorilor empatiei și toleranței.

Atașamentul pentru critica literară marchează, din acest punct, nu doar fascinația pentru literatura de ficțiune, ci și căutarea unui spațiu al granițelor volatile și al transgresiunilor subtile, imperceptibile, dintre sunet și sens, dintre sens și simțuri, dintre percepții, emoții și noțiuni, dintre imaginar, simbolic și conceptual, dintre structurile narative sau lirice și cele argumentative. Criticul nu se consideră, așadar, aruncat în mai puținul unui mod de gîndire pre-ideatic. Dimpotrivă, demnitatea profesiei sale ține de aceea că poate expune, atît în analiză cît și în modul său de a scrie, mai-multul care se naște la interfața dintre cîmpul de forțe al gîndirii conceptuale și cîmpul de forțe al gîndirii expresive. Iată de ce Eugen Simion se păstrează la o distanță prudentă față de „demonul teoriei”, cel care te împinge să sacrifici intuiția, cu imprevizibilul și densitatea ei de neînlocuit. Criticul român preia de la mandarinii criticii literare franceze pe care îi „vizitează” în *Întoarcerea autorului* nu voința lor de (anti)sistem, ci spiritul lor de finețe.

Fapt foarte semnificativ, prin gestul de a deschide o perspectivă antropologică asupra ficțiunii și de a re-umaniza științele literaturii, Eugen Simion se plasează într-o veritabilă rețea de rezistență la ceea ce sociologul german Kurt Sontheymers numea, cîndva în anii 1970, „intoxicarea cu teorie”. Intelectualii români cei mai lucizi, dintre care mulți critici literari, respingeau abstracțiile votive, osanalele închinat Omului (Nou), devenit un idol crud, un Baal care cerea continuu sacrificii, dar și pulverizarea subiectivității, aspirarea în vid a interiorității, golirea de conținut a conștiinței individuale prin transformarea culturii într-o țesătură de funcții asemănătoare cu țîșnirile impersonale care se întretaie în tablourile lui Jackson Pollock. Era, probabil, nevoie să fi suportat efectiv constrîngerii sociale dintre cele mai dure pentru a înțelege că pesimismul integral al „antiumanismului” nu reprezenta nici un fel de provocare autentică pentru totalitarismul propriu-zis. Criticile abisale aduse „Sistemului” egalizau într-o asemenea măsură disfuncțiile sistemelor

politice reale, încît experiențele umilitoare ale vieții cotidiene în socialismul de tip sovietic se dizolvau de-a dreptul.

Iată de ce în critica și teoria literară românească se constată o reacție foarte vie la teoriile hipnotizate de viziunea unei logici impersonale, non-umane, a funcționării societății și culturii. Mefiența față de hiperinterpretarea partizan-docrinară, manifestată printr-o alternare a modurilor și metodelor de lectură care salvgardează autonomia și suveranitatea conștiinței critice, este evidentă la Nicolae Manolescu și la Livius Ciocârlie. La Mircea Martin și Lucian Raicu, idealul criticii fenomenologice „de identificare” este susținut de credința intensă în literatură ca formă de comunicare între două conștiințe „substanțiale”, între două subiectivități plenare, real-existente. Fascinați, la început, de tehnicile de lectură structuraliste, Toma Pavel și Sorin Alexandrescu se îndepărtează treptat de această opțiune, devenind, primul, autorul unei critici radicale a „noilor filozofi” francezi (*Mirajul lingvistic*), cel de al doilea, practicantul unor metode de lectură bazate pe o foarte atentă contextualizare istorică și biografică (*Mircea Eliade dinspre Portugalia*). Virgil Nemoianu reabilitează valorile moderației, revizitînd romantismul Biedermeier într-o manieră nuanțată și comprehensivă care avertizează că intimitatea, domesticul, benevolența sînt valori umane/umanizante care nu trebuie sacrificate în numele himerelor revoluționare „înalte”. Să nu uităm, de asemenea, că, scriind despre Mircea Eliade, Matei Călinescu numește metoda acestuia, în spiritul lui Paul Ricoeur, o „hermeneutică a încrederii”, opunînd-o practicilor „demascatoare” marxisto-lingvistico-psihanalitice, pe care le consideră adecvat diagnosticate de același Ricoeur în formula-pereche de „hermeneutici ale suspiciunii”. Dincolo de domeniul strict al științelor literaturii, ne putem gîndi la evoluția intelectuală a politologului Vladimir Tismăneanu, care, în analiza comunismului românesc, părăsește explicațiile mega-structurale în favoarea unei teorii a individului ca principal agent al istoriei, orientîndu-se către analiza atentă a biografiilor celor care au modelat instituțiile totalitare. Același spirit al recuperării omenescului poate fi regăsit și în eseu lui Andrei Pleșu *Minima moralia*, în care opțiunea etică este formulată nu în termenii ultimativ-punitivi ai principiilor și imperativelor, ci pornind de la imponderabilele experienței personale.

Plasate în această rețea, în peisajul acestor solidarități difuze dar totuși coerente, analizele din *Întoarcerea autorului* își revelează cu mai multă limpezime nervurile filozofice. Deși pornite dintr-o credință intensă în centralitatea culturală a literaturii, ele depășesc granițele convenționale ale criticii literare. Participînd la un efort comun, generațional, de auto-situare în adevărata tradiție intelectuală românească, în răspăr cu delirul opresiv al ceaușismului, dar și în dezbateră de idei a lumii civilizate, Eugen Simion articula, în 1981, un veritabil program al anti-antiumanismului. *Întoarcerea autorului* documentează faptul că, în cîmpul criticii literare românești de dinainte de 1989, a existat un remarcabil efort de elaborare teoretică originală, cu incalculabile implicații asupra vieții morale a societății, asupra educației înțeleasă ca proces de transmitere/difuziune culturală atît de subtil și de complex încît se putea desfășura înăuntrul rețelelor educaționale controlate de puterea totalitară, sustrăgîndu-li-se, în același timp, prin valorile și atitudinile pe care le propaga.

**Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului "Valorificarea identităților culturale în procesele globale", cofinanțat de Uniunea Europeană și Guvernul României din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013, contractul de finanțare nr. POSDRU/89/1.5/S/59758.*